

Klassieke retorica en het sublieme

Publicatie van het slotessay uit:

De handen van Cicero. Retorische antwoorden op de retoriek van onze tijd (Groningen: Historische Uitgeverij, 2019), pp.141. ISBN 978-90-6554-065-2 (pp. 126-136).

Met grote dank aan uitgever Patrick Everard voor de toelating om het hoofdstuk aan te bieden aan de lezers van *Kleio*.

‘Er is één punt dat nog wel om opheldering vraagt. Ik ken je leergierigheid, en aarzel niet het hier te laten volgen. Het betreft een vraag waarmee één van de filosofen mij kort geleden confronteerde. “Ik vraag me af,” zei hij, “en ongetwijfeld velen met mij, hoe het toch komt dat er in onze tijd genoeg mensen zijn met een groot talent voor welsprekendheid en politiek, scherpe en virtuoze sprekers, die het spel met de woorden beheersen, maar echt grote geesten van uitzonderlijk formaat niet meer geboren worden, of althans heel zelden. Zo universeel is de verbale armoede die ons leven beheerst.”

Het sublieme, Longinus (eerste eeuw)

Gorgias in een geel hesje, een twitterende Demosthenes, en een swipende Cicero. De essays in deze bundel maken duidelijk dat de klassieke retorica, die

vanaf de vijfde eeuw vC eerst in Griekenland en daarna in Rome tot grote bloei kwam, in de eenentwintigste eeuw niets aan betekenis heeft ingeboet. Retorica, de kunst van het spreken, wordt in de eerste plaats geassocieerd met een uitvoerig systeem van regels en lessen, die door beroemde docenten uit het verleden zijn geformuleerd: leer de trucs van Aristoteles (384-322 vC) en Quintilianus (35-100 nC), en het publiek ligt aan je voeten. Zo simpel is het natuurlijk niet. Uiteindelijk verlangt het publiek méér dan structuur, stijlmiddelen en een scherpe tong. We zijn niet tevreden met een premier die handig formuleert en behendig debatteert; we willen visie, inspiratie, en persoonlijkheid. De Griekse auteur Longinus (eerste eeuw nC) zou zeggen: we verlangen naar het sublieme, dat de toehoorders niet slechts tot overtuiging, maar in vervoering brengt. Wie het sublieme wil bereiken moet al die regels van Aristoteles en Quintilianus soms juist even negeren en durven te overtreden. Goede retorica is goud waard, dat blijkt uit alle eerdere bijdragen in dit boek. Maar wat we verlangen is niet alleen de overtuigingskracht die voortvloeit uit het klassieke regelsysteem, maar ook die ene ongrijpbare kwaliteit, die alle traditionele regels doorbreekt en ons, al is het maar voor een kort moment, optilt tot een hoger inzicht en oprecht enthousiasme.

Eerst maar de klassieke regels: die zijn eigenlijk op de vingers van twee handen te tellen. Als je in Athene of Rome iets wilde bereiken, dan moest je leren spreken. Retor, het Griekse woord voor spreker, kan dus ook gewoon politicus betekenen. En iedere leraar kon je vertellen dat je als spreker vijf dingen moet doen: 1. Bedenk wat je wilt zeggen (*inventio*); 2. Zet je punten in de juiste volgorde (*dispositio*); 3. Kies effectieve woorden (*elocutio*); 4. Leer het hele verhaal uit je hoofd (*memoria*); 5. Presenteer met heldere stem en sprekende handen (*actio*). Of je nu het woord voert voor de rechtbank, in de senaat of bij een begrafenis, dit zijn de vijf stappen die je moet zetten. Bij iedere stap moet je het uiteindelijke doel voor ogen blijven houden, namelijk dat de toehoorders jouw kant zullen kiezen. En dat kun je met drie eenvoudige middelen bereiken: geef sterke argumenten (*logos*), laat zien dat je betrouwbaar bent (*êthos*), en maak je publiek boos, angstig of verdrietig, want een geëmotioneerde menigte zal er niet aan twifelen dat jij gelijk hebt (*pathos*). Vijf stappen en drie middelen, dat is de klassieke retorica in een notendop.

We beginnen met de drie overtuigingsmiddelen. In deze bundel belicht Henk te Velde het grote belang daarvan in de parlementaire politiek, terwijl Hans de Bruijn *logos*, *pathos* en *êthos* vertaalt voor managers: bestuurders raken ons met

‘policy’, ‘principle’ en ‘person’. Vooral *pathos* lijkt typerend voor de menselijke communicatie in onze tijd. Zo duidt Bas Heijne de taal van de rancune, die niet goed samengaat met nuance. De spreker die woede wil voeden zal woorden kiezen als ‘strijd’, ‘puinhopen’ en ‘renaissance’. Ook de ‘intifada’ en de ‘tsunami van migranten’, waarover Jan Kuitenbrouwer schrijft, behoren tot dit rijtje, maar natuurlijk ook de ‘oorlog’, ‘belegering’ en ‘triomf’ die het discours van de liefde bepalen in Arnon Grunbergs analyse van Andreas Capellanus’ *Liefde*. Dergelijke frames, die in één woord een heel verhaal vertellen en ons daarmee bijna dwingen een bepaald perspectief te internaliseren, werden in de oudheid beschreven in termen van beeldend taalgebruik (*enargeia*) en metaforen, die de zaak volgens Aristoteles ‘helder voor ogen plaatsen’.

In de bijdrage van Coen Simon zien we dat ook schaamte, net als woede, een overtuigingsmiddel kan zijn. Hij meent echter dat vergelijkingen tussen de oudheid en onze wereld mank gaan, omdat van ‘de geordende samenleving’ van Aristoteles weinig over is. Een vergelijkbaar contrast tussen vroeger en nu suggereert Jan Kuitenbrouwer, die concludeert dat de politiek kortgeleden is verhuisd ‘van het forum van de rede naar de arena van de emotie’. Natuurlijk, wij leven in een wereld van globalisering en digitalisering, niet in de overzichtelijke stadstaat van Aristoteles. Maar is de politiek werkelijk pas door deze recente ontwikkelingen een emotionele bokswedstrijd geworden? Op de Pnyx in Athene werd de winnaar van een politiek debat bekranst en luidkeels toegejuicht door de schreeuwende menigte, terwijl de verliezer jarenlang verbannen werd naar Rhodos. In Rome kwam de glanzende politieke carrière van Cicero (106-43 vC), de meest succesvolle spreker aller tijden, tot een einde toen hij vermoord werd door zijn tegenstanders; het hoofd en de handen van Cicero werden uiteindelijk vastgespijkerd aan het sprekerspodium op het Forum Romanum. Zo bezien staan ook de aanhangers van Donald Trump, met hun ‘lock her up’ (tegen Hillary Clinton), en ‘send her back’ (tegen het Democratische congresslid Ilhan Omar), in een klassieke traditie.

Authenticiteit, het begrip dat centraal staat in het essay van Luuk van Middelaar, is een typische zorg van de eenentwintigste eeuw. Maar waarom willen wij zo graag dat politici zichzelf zijn en zichzelf laten zien? Omdat we meer vertrouwen hebben in iemand die herkenbaar is, iemand in wie we ons kunnen verplaatsen. Dat is wat ze in de oudheid *êthos* noemden. De speechschrijver Lysias (445-380 vC) stond bekend om de effectieve verdedigingsredes die hij voor zijn klanten schreef. Hij karakteriseerde niet alleen onschuldige burgers, maar ook de ergste

criminelen als sympathieke medeburgers, omdat ze zichzelf waren — of, liever gezegd, zichzelf *leken te zijn*. Ze presenteerden zich, in de speech die Lysias voor hen schreef, als gewone, normale, hardwerkende Atheners. De juryleden wisten dit te waarderen en stemden niet zelden voor vrijspraak. Lysias zouden we dus als een voorloper van Mark Rutte en Sybrand Buma beschouwen, met hun ‘gewone’, ‘normale’ en ‘hardwerkende’ Nederlander; maar de Griekse speechschrijver (*logograaf*) lijkt nog veel meer op zijn collega’s in de Nederlandse rechtspraak. Zo ontleent ook het confronterende pleidooi van Liesbeth Zegveld in deze bundel een groot deel van zijn overtuigingskracht aan het indringende zelfportret van de spreker. De man die in haar tekst tot leven komt is een gekwetste en kwetsbare, maar vooral ook onverzettelijke man, die zijn zoektocht naar gerechtigheid niet wil opgeven, en daarom op onze sympathie kan rekenen. Zegveld is een moderne Lysias, die haar cliënt een dienst bewijst met het karakter dat ze hem in stijl en woordkeus heeft toegemeten.

In de politiek lijkt de *logos* soms ondergesneeuwd te raken door *êthos* en *pathos*. Uit de bijdrage van Eva Groen blijkt bijvoorbeeld dat overheden ons steeds vaker met irrationele middelen, in plaats van argumenten, tot het juiste gedrag verleiden. Ze geven ons een duwtje in de goede richting — een ‘nudge’ — die past in de retorische traditie van Vico, maar zeker ook van Plato, die burgers van zijn ideale staat wilde stimuleren tot goed gedrag door ze te belonen met standbeelden, monumenten en begrafenisrituelen. Ook Donald Trumps denigrerende behandeling van journalisten en de rancuneuze taal van populistten, belicht door Arjen van Veelen en Bas Heijne, berust niet op de overtuigingskracht van feiten en argumenten. Maar er zijn uitzonderingen. Henk te Velde benadrukt dat regeringspartijen, anders dan oppositiepartijen, zich niet kunnen beperken tot beelden, emoties en verdachtmakingen. Wie zijn beleid verdedigt, moet ook altijd argumenten geven. Ook in de rechtspraak staat het belang van argumenten buiten kijf: Gerard Spong claimt dan ook dat de argumentatie in een pleidooi het ‘allerbelangrijkst’ is. Dat wordt bevestigd door de bijdrage van Liesbeth Zegveld, wier pleidooi een schoolvoorbeeld bevat van de klassieke *argumentatio*, bestaande uit een *refutatio*, een weerlegging van de (mogelijke) argumenten van de tegenpartij, en een *confirmatio*, de argumentatie voor het eigen standpunt. Overigens werken in dit pleidooi alle Aristotelische overtuigingsmiddelen op harmonieuze wijze samen: de argumentatie (*logos*) wordt verrijkt door de kwetsbare en sympathieke zelfpresentatie van de

spreker (*êthos*), en door de emoties van afkeer, boosheid en verontwaardiging (*pathos*), die hij vooral in zijn laatste woorden in ons wakker roept.

Tot zover de drie middelen. Hoe zit het met het klassieke vijfstappenplan?

Stap 1: bedenk wat je wilt zeggen. Welke zaak je ook bepleit, in de Tweede Kamer, in de rechtbank of aan de keukentafel, er bestaat een vast arsenaal aan argumenten die je altijd kunt inzetten. Aristoteles formuleert in zijn *Retorica* maar liefst achtentwintig ‘gemeenplaatsen’ (*topoi*) of argumentatiestrategieën. De bijdragen in deze bundel staan er vol mee. Bas Heijne hanteert de gemeenplaats van het precedent, wanneer hij de taal van Forum voor Democratie in verband brengt met de taal van de NSB. Jan Kuitenbrouwer zet de gemeenplaats van de analogie in, wanneer hij retorica ‘de natuurkunde van de taal’ noemt. Ook het contrast tussen letter en geest van de wet, tussen regels en rechtvaardigheid, dat centraal staat in het pleidooi van Liesbeth Zegveld, is een klassieke argumentatiestrategie, die thuishoort onder de *inventio*.

Stap 2: zet je punten in de juiste volgorde (*dispositio*). Gerard Spong zegt de wijze lessen van Quintilianus te volgen: een pleidooi bestaat voor hem uit een inleiding, een uiteenzetting van de feiten, een argumentatie en een slotwoord. Deze traditionele delen van de redevoering zijn moeiteloos te onderscheiden in het schoolvoorbeeld van Liesbeth Zegveld: ook zij lijkt goed naar Quintilianus te hebben geluisterd, aangezien ze vooral in haar inleiding en in de afsluitende woorden de emoties de vrije loop laat (*pathos*). Een politiek voorbeeld van een speech met een klassieke opbouw is de emotionele redevoering die Frans Timmermans na het neerstorten van de MH17 in juli 2014 uitsprak voor de VN Veiligheidsraad. Maar vergis je niet: ook het doorbreken van de standaardvolgorde kan juist aandacht trekken en daardoor overtuigend zijn. In de beste speeches van Demosthenes (384-322 vC) en Cicero (106-43 vC) lopen de argumentatie en de uiteenzetting van de feiten volkomen door elkaar, want een goede verrassing is vaak effectiever dan heldere voorspelbaarheid. Als iedereen verwacht dat je na een verkiezingsoverwinning zult beginnen met het bedanken van je kiezers, open dan juist met ‘de uil van Minerva’, en iedereen zal nog maandenlang blijven praten over je gekke speech.

Stap 3: kies effectieve woorden (*elocutio*). De frames van Pim Fortuyn (‘de puinhopen van acht jaar Paars’), Geert Wilders (een ‘tsunami van vluchtelingen’) en anderen hebben we al genoemd. Gerard Spong is het met Quintilianus eens

dat stijl cruciaal is, al betwist hij dat dit het moeilijkste aspect van de retorica zou zijn. Dat kan hij makkelijk zeggen, want Nederlandse oren zijn nu eenmaal minder kritisch dan Griekse en Romeinse oren. Hier raken we aan een belangrijk verschil tussen de oudheid en onze eigen tijd. De Grieken en Romeinen beschikten over een fijnbesnaard gevoel voor ritme en melodie: fraaie formuleringen oogstten applaus, aanstootgevende klankcombinaties konden op hoon rekenen. Stijl was dus niet slechts een kwestie van een paar leuke drieslagen, alliteraties en retorische vragen. Een spreker bouwde zijn zinnen als een architect achter de tekentafel, als een componist achter de vleugel, die zijn partituur nauwgezet met noten vult: letter voor letter, syllabe voor syllabe, ritmisch variërend, zodat stijl en inhoud elkaar versterken. Die kunst beheersen slechts weinig sprekers in de eenentwintigste eeuw — op goede momenten behoort Barack Obama tot degenen die het klassieke ideaal enigszins benaderen.

Stap 4: leer het hele verhaal uit je hoofd (*memoria*). Luuk van Middelaar wijst op het fabelachtige geheugen van Charles de Gaulle, die zich misschien kon meten met Simonides van Ceos (ca. 556-468 vC), de Griekse uitvinder van de geheugenkunst. Of met de illustere filosoof en redenaar Metrodorus van Scepsis (ca. 145-70 vC), die een speech woord voor woord kon herhalen nadat hij die maar één keer had gehoord. De onbekende auteur van het leerboek *Retorica voor Herennius* (ca. 85 vC) noemt het geheugen een 'schatkamer', waarin de prachtigste argumenten en formuleringen veilig bewaard liggen, om op het juiste moment (*kairos*, zoals we van Jan Kuitenbrouwer leren) te voorschijn te worden gehaald. In Athene en Rome werd je uitgelachen als je voorlas van papier, hoewel Quintilianus het gebruik van enkele aantekeningen wel toestaat. Is *memoria* in een tijd van autocue en teleprompters minder belangrijk geworden? Ik waag het te betwijfelen. Wie wordt er nu echt geraakt door een voorlezende politicus? Als Mark Rutte indruk wil maken, dan moet hij zijn tekst uit het hoofd leren, om deze vervolgens, net als De Gaulle, vlekkeloos voor te dragen, terwijl hij zijn publiek diep in de ogen kijkt. Natuurlijk moet daarbij ruimte overblijven voor improvisatie, een kwaliteit die terecht wordt benadrukt door Luuk van Middelaar. Uit het hoofd leren doen onze politici overigens wel degelijk, maar ze beperken deze techniek doorgaans helaas tot een enkele zin. Zo gaf Rob Jetten, net benoemd tot fractievoorzitter van D66, op alle vragen telkens hetzelfde antwoord aan de media, die hem daarop begrijpelijkerwijs tot 'robot' doopten — waarmee weer een nieuw frame was geboren. Een meer

---

ontwikkelde *memoria* en een gevoel voor improvisatie zouden hem voor dit lot hebben behoed.

Ten slotte stap 5: presenteer met heldere stem en sprekende handen (*actio*). Luuk van Middelaar wijst op koningin Elizabeth II, wier zwakke stem en onzekere performance kritiek uitlokten. Het overkomt de besten. De Atheense redenaar Isocrates (436-338 vC) trok zich terug uit de politiek vanwege zijn inadequate stem en zijn gebrek aan zelfvertrouwen. Zijn tijdgenoot Demosthenes overwon zijn spraakgebrek door eindeloos te oefenen met kiezelstenen in de mond. Ook wordt verteld dat hij zijn spreekvolume ontwikkelde door op het strand de bulderende golven te overstemmen. Toen iemand hem vroeg naar de belangrijkste onderdelen van de retorica, antwoordde hij: ‘performance, performance, performance’. Quintilianus bevestigt dit oordeel: ‘Een matig betoog dat door een krachtige voordracht aantrekkelijk wordt gemaakt heeft meer effect dan een heel goed betoog dat zo’n voordracht moet ontberen.’ De handgebaren die Quintilianus in zijn zeer uitvoerige behandeling aanbeveelt zijn natuurlijk tijd- en plaatsgebonden; de Romeinen deden niet aan *swiping*, maar het essay van Arjen van Veelen over Donald Trumps gestiek bevestigt wel het oordeel van de Romeinse retoricadocent: onze handen kunnen spreken, en ze spreken een taal die iedereen verstaat.

Een mooi systeem dus, die klassieke retorica. Maar uiteindelijk kan het toch niet de bedoeling zijn om elke keer weer die vijf stappen en drie overtuigingsmiddelen af te vinken — en dat wisten ze in de oudheid natuurlijk ook. Ten eerste zullen die mooie regels je nooit verder brengen dan het niveau van een brave leerling, die uitvoert wat de juffrouw of de meester heeft gezegd. Ten tweede doorzien de toehoorders natuurlijk al die strategieën, want ook zij hebben Aristoteles en Quintilianus gelezen, of de essays in deze bundel. Ten derde is retorica slechts een middel — het gaat om het doel dat je ermee wilt bereiken. Sinds Plato weten we dat goede sprekers niet alleen met bewondering, maar ook met argwaan moeten worden beluisterd. Een goede spreker heeft niet per se gelijk, ook al probeerde Quintilianus dit te ontkennen door de redenaar te definiëren als een ‘goed man, ervaren in het spreken’. Adolf Hitler en Joseph Goebbels hebben zich weinig van deze definitie aangetrokken. Piet Gerbrandy stelt in zijn essay nog meer vraagtekens bij de retorische theorie van Quintilianus, die inderdaad hypocriete kanten kent. De Romein maakt de waarheid niet zelden ondergeschikt aan retorisch succes, beveelt bedenkelijke

manipulatietechnieken aan, en likt de hielen van de Romeinse keizer wanneer hij hem uitroept tot de grootste dichter.

Retorica is leuk, maar we willen ook waarheid, visie, en inspiratie. Henk te Velde verzucht aan het eind van zijn bijdrage dat politici, die elkaar met verve onderuithalen, ook met enthousiasme zouden moeten kunnen zeggen waar ze vóór zijn. In het essay van Heleen Mees lees ik een vergelijkbaar verlangen. Haar voorbeelden zijn Alexander Solzjenitsyn en Václav Havel, die niet de gemakkelijke keuze voor het eigenbelang maakten, maar oprecht droomden van waarheid, en zo anderen inspireerden. ‘Wie zwak is kan oprecht zijn’, is haar conclusie — hier gaat het niet langer om winnen, maar om waarheid. Een zelfde behoefte aan ‘opperste authenticiteit’ heeft Luuk van Middelaar, die zich een oprecht en ontroerend moment in een toespraak van Herman Van Rompuy herinnert. ‘In het spiegelpaleis van de politieke retorica is dus toch niet alles schijn’, concludeert Van Middelaar.

Het bijzondere moment in de rede van Van Rompuy, een moment van helder licht dat even alle retorische technieken overschaduwde en het publiek tot een hoger niveau optilde, dat kunnen we met Longinus ‘het sublieme’ noemen. Hij vertelt ons dat er vijf factoren zijn die zo’n inspirerend moment teweeg kunnen brengen: woordkeuze, compositie en stijlfiguren zijn weliswaar nuttig, maar nog veel belangrijker zijn oprechte emotie en het vermogen om ‘grootse gedachten’ te ontwikkelen. Argumenten, stijlfiguren en handgebaren kan iedereen zich eigen maken die de voorschriften van Quintilianus of de welbekende presentatietips voor managers heeft bestudeerd. We luisteren graag naar politici die deze middelen beheersen — en tóch zetten we na een lijsttrekkersdebat teleurgesteld het televisietoestel uit. Want waar blijft de visie, de bevlogenheid, het inspirerende enthousiasme van iemand die een waardevol inzicht heeft en onze ogen daarvoor opent? Misschien is het een troostrijke gedachte dat ook déze verzuchting er een is van alle tijden. Op zijn zoektocht naar het sublieme kan Longinus slechts voorbeelden noemen uit een (ook voor hem al) ver verleden: de gedichten van Homerus en Sappho, de redevoeringen van Demosthenes, en de dialogen van Plato. Aan het eind van zijn boekje richt Longinus zich dan ook enigszins vertwijfeld tot zijn Romeinse leerling Terentianus, en stelt hij een laatste kwestie aan de orde:

Er is één punt dat nog wel om opheldering vraagt. Ik ken je leergierigheid, en aarzel niet het hier te laten volgen. Het betreft een

---

vraag waarmee één van de filosofen mij kort geleden confronteerde. “Ik vraag me af,” zei hij, “en ongetwijfeld velen met mij, hoe het toch komt dat er in onze tijd genoeg mensen zijn met een groot talent voor welsprekendheid en politiek, scherpe en virtuoze sprekers, die het spel met de woorden beheersen, maar echt grote geesten van uitzonderlijk formaat niet meer geboren worden, of althans heel zelden. Zo universeel is de verbale armoede die ons leven beheerst.”

Gerard Spong heeft ‘wijze lessen’ getrokken uit Quintilianus, Liesbeth Zegveld is een Lysias van onze tijd, en politici van uiterst links tot extreem rechts overtuigen, verleiden en manipuleren ons met oude en nieuwe trucs — allemaal ‘mensen met een groot talent voor welsprekendheid en politiek, scherpe en virtuoze sprekers, die het spel met de woorden beheersen’. Maar ‘echt grote geesten van uitzonderlijk formaat’ zien — of horen — we in onze tijd maar zelden. Daarvoor is méér nodig dan retorica.

Casper de Jonge
C.C.de.Jonge@hum.leidenuniv.nl

